

Київський університет імені Бориса Грінченка

СІРАНЧУК НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК: 373.3.091.32:811.161.2'373(07)

**ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ
ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова)

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Рівненському державному гуманітарному університеті, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор
Вашуленко Микола Самійлович,
дійсний член НАПН України.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Бадер Валентина Іванівна,
професор кафедри української мови і літератури,
Глухівський національний педагогічний
університет імені Олександра Довженка;

доктор педагогічних наук, доцент
Нагрибельна Інна Анатоліївна,
завідувач кафедри філології,
Херсонський державний університет;

доктор педагогічних наук, доцент
Богданець-Білоskalенко Наталія Іванівна,
завідувач науково-дослідної лабораторії
грінченкознавства,
Київський університет імені Бориса Грінченка.

Захист відбудеться “5” квітня 2018 р. о 12 годині 30 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.133.05 у Київському університеті імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розісланий “___” лютого 2018 року.

**В.о. ученого секретаря
спеціалізованої вченої ради**

Р. С. Дружененко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Прикметними ознаками сучасного етапу розвитку української освіти є системне її реформування, модернізація змісту, активний пошук ефективних дидактичних стратегій, форм, методів і засобів навчання на компетентнісних засадах. Закони України “Про освіту”, “Про вищу освіту”, Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти, Державні стандарти початкової, базової і повної середньої освіти спонукають до пошуку продуктивних шляхів підвищення якості освіти, мовної зокрема, що передусім зумовлює необхідність теоретичного обґрунтування, розроблення й упровадження методичної системи формування низки предметних і ключових компетентностей в учнів початкових класів.

Формування лексичної компетентності в учнів початкових класів лінгводидакти розглядають у контексті проблем шкільної мовної освіти в Україні, основними аспектами якої є забезпечення пріоритету української мови як державної, створення умов для розвитку особистості учня з перших років навчання, оскільки саме в цей період закладається основа життєтворчості.

Теоретичні основи навчання української мови в початкових класах на компетентнісних засадах обґрунтовано в працях Н. Бібік, О. Савченко, С. Трубачевої та ін., методичні аспекти проблеми розкрито в студіях В. Бадер, М. Вашуленка, Н. Богданець-Білоskalенко, Н. Гавриш, І. Гудзик, М. Греб, Н. Грони, С. Дубовик, Т. Маркотенко, О. Мельничайко, С. Мартиненко, І. Нагрибельної, М. Оліяр, К. Пономарьової та ін.

Складність проблеми формування лексичної компетентності в учнів початкових класів зумовили розгалуженість наукових пошуків: збагачення словникового запасу учнів на різних етапах мовленнєвого розвитку (А. Богущ, Н. Гавриш, Н. Голуб, Л. Кулибчук, Т. Коршун, К. Крутій, Л. Сугейко, В. Тихоша та ін.); психологічні засади розвитку мовлення (Л. Виготський, М. Жинкин, І. Зимня, О. Леонтєв, О. Лурія, І. Синиця); розроблення мовно-мовленнєвого компонента загальноосвітньої підготовки учнів (О. Біляєв, М. Вашуленко, І. Гудзик, Л. Мацько, Н. Пашківська, М. Пентиліук, К. Плиско, О. Хорошковська та ін.); комунікативний аспект навчання української мови (З. Бакум, А. Богущ, Л. Варзацька, О. Горошкіна, С. Караман, І. Кучеренко, О. Копусь, О. Любашенко, І. Хом’як, С. Яворська та ін.).

Важливими вважаємо теоретичні положення дисертацій (М. Греб, В. Желанова, О. Ліннік, С. Мартиненко, І. Нагрибельна, М. Оліяр, Р. Пріма, Л. Хомич та ін.), присвячених різним аспектам підготовки вчителів початкових класів.

Проблема збагачення словникового запасу учнів початкових класів у контексті вивчення різних розділів української мови була предметом наукових досліджень сучасних українських лінгводидактів: відбір лексики для початкового етапу засвоєння української мови (Т. Коршун); формування лексичних понять в учнів початкових

класів (Л. Попова); збагачення словникового запасу молодших школярів синонімами як засіб увиразнення мовлення (К. Пономарьова); робота над фразеологізмами як засіб формування культури спілкування молодших школярів (Л. Соловець); вивчення морфемного складу і словотворення в початковій школі на матеріалі української мови (Т. Потоцька); формування у молодших школярів поняття про слово у взаємозв'язку його лексичних та граматичних значень (на матеріалі прикметника) (Н. Лазаренко); збагачення словникового запасу учнів початкових класів дієслівними формами (Н. Чепелюк); формування в учнів початкових класів умінь складати тексти-описи (В. Собко) та ін. Однак, як засвідчив аналіз наукових джерел, донині нерозв'язаним є розроблення цілісної методичної системи, спрямованої на формування лексичної компетентності в учнів початкових класів.

Опрацювання філософських, психологічних, педагогічних, лінгвістичних, лінгводидактичних праць в аспекті вивчення елементів лексикології в початкових класах й актуальність проблеми підтвердили необхідність розв'язання *суперечностей* між:

- сучасними тенденціями до змін ціннісних орієнтирів в українській освіті й необхідністю оновлення методичного інструментарію задля реалізації інноваційних компетентісно орієнтованих методик у початкових класах;
- необхідністю продуктивної організації навчання елементів лексикології на уроках української мови в початкових класах та недостатньою розробленістю теоретичних засад збагачення словникового запасу учнів початкових класів в умовах динамічних процесів сучасної лексичної системи української мови;
- об'єктивною потребою подолання однобічного підходу до вивчення відомостей про слово в початкових класах і необхідністю окреслення методичних орієнтирів вивчення слова в єдності його різних значень та взаємозв'язках з іншими словами в словосполученні, реченні, тексті;
- активізацією сучасних мовознавчих досліджень із лексикології, що відображають самотність української мови й культури, та недостатнім лінгводидактичним інтерпретуванням їх результатів у змісті мовної підготовки майбутніх учителів початкових класів.

Нагальна потреба в розв'язанні означених суперечностей зумовила вибір теми дисертаційної роботи **“Формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну працю виконано відповідно до наукової теми кафедри теорії і методик початкового навчання Рівненського державного гуманітарного університету “Теоретико-методичні основи компетентісно орієнтованого навчання у початковій школі” (державний реєстраційний номер 0116 U 007737).

Тему дисертації затверджено вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 3 від 31.10.2014 р.), узгоджено в Міжвідомчій

раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук при НАПН України (протокол № 9 від 23.12.2014 р.).

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні теоретико-методичних засад та розробленні цілісної методичної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів.

Відповідно до теми й мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Розкрити й уточнити сутнісні характеристики базових понять дослідження з позицій різних наукових підходів.
2. Обґрунтувати психологічні чинники та психолінгвістичні засади формування лексичної компетентності учнів початкових класів на уроках української мови.
3. З'ясувати лінгводидактичні закономірності й принципи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів.
4. Створити рівневу систему вправ для формування лексичної компетентності в учнів початкових класів.
5. Обґрунтувати типологію компетентісно орієнтованих уроків мовлення для учнів початкових класів задля формування лексичної компетентності.
6. Визначити критерії, показники, рівні сформованості лексичної компетентності в учнів початкових класів та дібрати відповідні засоби діагностики.
7. Розробити цілісну методичну систему формування лексичної компетентності в учнів початкових класів та експериментально перевірити її ефективність.

Об'єкт дослідження – процес навчання української мови учнів початкових класів.

Предмет дослідження – формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови.

Концепція дослідження. Інтенсивні трансформації, що відбуваються в усіх сферах сучасного суспільства, процеси глобалізації й інтеграції, упровадження високоефективних технологій зумовлюють необхідність одночасного застосування інноваційних стратегій у галузі освіти, мовної зокрема, покликаних формувати особистість, спроможну адаптуватися до постійно змінюваного соціуму, мотивовану до розвитку й саморозвитку упродовж життя, підготовлену до успішної комунікації.

У цьому контексті **провідною ідеєю** концепції є створення цілісної методичної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів, яка ґрунтується на положеннях про оптимальну організацію мотиваційного, когнітивного, практичного і рефлексійно-поведінкового компонентів лексичної діяльності учнів початкових класів та про зміну характеру взаємодії вчителя й учнів у процесі управління пізнавальною й мовленнєвою діяльністю учнів, урахуванні взаємозв'язку лексико-словотвірної і лексико-граматичної роботи з опорою на відповідний запас слів у межах вікового періоду, застосуванні ефективного

методичного інструментарію і сприяє ефективному засвоєнню учнями номінативних і комунікативних одиниць мови у взаємозв'язку форми, значення і функції.

З огляду на багатоаспектність досліджуваної проблеми виокремлено концептуальний, змістово-процесуальний та змістово-професійний складники, які висвітлюють зміст навчального матеріалу, принципи, методи і форми навчання; методи і форми педагогічної діяльності вчителя; залежність успішної реалізації спроектованої методичної системи від рівня педагогічної майстерності вчителя та вміння використовувати новий дидактичний матеріал й інноваційні засоби його репрезентування – зошитів компетентнісно орієнтованих уроків мовлення і текстотеку з методичними "формулярами" текстів для вчителя, спрямованих на збагачення лексичного запасу і граматичної будови мовлення учнів початкових класів.

У запропонованій типології компетентнісно орієнтованих уроків мовлення в початкових класах виокремлено два різновиди: 1) компетентнісно орієнтовані уроки усного та писемного діалогічного мовлення; 2) компетентнісно орієнтовані уроки усного та писемного монологічного мовлення, які вирізняються характером взаємодії вчителя й учнів: зміною функцій учителя, які полягають в управлінні пізнавальною й мовленнєвою діяльністю учня, організації спільного пошуку та розв'язанні пізнавальних завдань, створенні мовленнєвих ситуацій з високим розвивальним потенціалом; учні є суб'єктами різноманітних видів мовленнєвої діяльності у межах змодельованих учителем мовленнєвих ситуацій. Особливістю пропонованих уроків є спосіб засвоєння учнями знань – переважно евристичний, дослідницький. Нові знання відкриваються учнями самостійно, у процесі спостережень за мовленням (взірцевими текстами). Правильно організоване спостереження формує в учнів загальнонавчальні вміння – аналізувати, порівнювати, робити висновки, сприяє формуванню лексичної компетентності.

Концепцію, провідну ідею й основні положення дослідження зосереджено в **загальній гіпотезі**, що ґрунтується на припущенні про залежність продуктивності формування лексичної компетентності в учнів початкових класів від оптимального добору принципів, підходів, методів, засобів навчання на уроках української мови в початкових класах.

Загальну гіпотезу конкретизовано в *часткових*, за якими формування лексичної компетентності в учнів початкових класів буде ефективним, якщо: урахувати здобутки сучасної психології, лінгвістики, психолінгвістики та лінгводидактики в процесі навчання учнів початкових класів елементів лексикології; передбачати у змісті компетентнісно орієнтованих уроків мовлення систематичну роботу над словом у єдності його лексичного і граматичного значень, форми і функції, а також роботу над іншими одиницями мови – словосполученням, реченням, текстом; поетапно впроваджувати вправи, розроблені за рівнями методичної градації: за типом завдань, які розв'язуються учнями в процесі вивчення

слова та тексту; за ступенем складності завдань і дидактичного матеріалу; за обсягом дидактичного матеріалу, за методами і прийомами їхнього презентування.

Методологічною основою, що визначає стратегію дослідження, є положення філософії про діалектичне пізнання світу, єдність мови й мислення, форми і змісту; положення про мову як засіб спілкування, пізнання й відображення дійсності в людській свідомості; теорія мовленнєвої діяльності, сформульована в працях Л. Виготського, С. Рубінштейна, О. Леонтьєва; методична теорія закономірностей засвоєння рідного мовлення, обґрунтована Л. Федоренко; концепції розвивального навчання української мови, які обґрунтовують системно-функційний і комунікативний підходи до розвитку мовлення учнів; основні положення гуманістичної психології й педагогіки, когнітивної психології, комунікативної та когнітивної лінгвістики; Закон України “Про вищу освіту”, “Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті”, Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти; концепції мовної освіти; дидактичні, психологічні, лінгвістичні, лінгводидактичні дослідження з обраної проблеми.

Теоретичною основою дослідження слугували наукові здобутки з питань реалізації компетентнісного підходу в освітніх системах (Е. Абель, К. Аброев, Дж. Думас, А. Зольні, С. Клепко, С. Кравець, В. Кремень, Т. Кристопчук, О. Локшина, Ж. Майз, О. Овчарук, Л. Пуховська, Дж. Равен, І. Родигіна та ін.), розроблення поняттєво-термінологічного апарату компетентнісної освіти (В. Гриньова, І. Зязюн, О. Ковальова, С. Куликовський, В. Луговий, І. П’янковська, О. Слюсаренко, Ж. Таланова та ін.), обґрунтування психолого-педагогічних засад компетентнісного навчання (І. Бех, Н. Бібік, С. Бондар, Л. Ващенко, О. Овчарук, О. Пометун та ін.), визначення сутності, ієрархії та структури компетентностей (С. Бондар, О. Гулай, Г. Усатенко та ін.), визначення й обґрунтування ключових, загальнопредметних і предметних компетентностей (І. Аршава, Н. Голуб, Р. Девлетов, І. Єрмаков, І. Іванюк, Е. Носенко, Л. Паращенко, Л. Паламарчук та ін.), монографічні праці з проблем методики навчання української мови (В. Бадер, З. Бакум, А. Богуш, М. Вашуленко, Н. Гавриш, Н. Голуб, О. Горошкіна, М. Греб, С. Караман, К. Климова, О. Копусь, О. Кучерук, О. Любашенко, Л. Мамчур, І. Нагрибельна, М. Оліяр, С. Омельчук, М. Пентилюк, І. Хом’як, О. Хорошковська, С. Яворська та ін.).

З метою реалізації поставлених завдань використовувалися загальнонаукові і спеціальні **методи** дослідження:

- *теоретичні*: аналіз і синтез філософської, мовознавчої, психолого-педагогічної, лінгводидактичної літератури з проблеми дослідження для визначення поняттєво-категорійного апарату й обґрунтування теоретико-методологічних засад та системи формування лексичної компетентності учнів початкових класів;

- *емпіричні*: вивчення педагогічної документації; анкетування вчителів; педагогічний експеримент для виявлення ефективності розробленої методичної

системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови; проведення експериментатором уроків української мови в початкових класах та їх аналіз;

– *статистичні*: кількісний і якісний аналіз експериментальних даних задля отримання достовірних результатів про ефективність дослідного навчання, порівняльна характеристика результатів педагогічного експерименту.

Наукова новизна здобутих результатів полягає в тому, що *вперше обґрунтовано* теоретико-методичні засади й *розроблено* цілісну методичну систему формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови; *розкрито й уточнено* сутність базових понять дослідження “*лексична компетентність учнів початкових класів*”, “*формування лексичної компетентності учнів початкових класів*”, “*цілісна методична система формування лексичної компетентності учнів початкових класів*”; *визначено* психологічні чинники та психолінгвістичні засади формування лексичної компетентності учнів початкових класів на уроках української мови; *з’ясовано* лінгводидактичні закономірності й принципи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів; *встановлено*, що провідним методичним принципом формування лексичної компетентності в учнів початкових класів є принцип градаційності; *створено* рівневу систему вправ для формування лексичної компетентності учнів початкових класів; *запропоновано і впроваджено* в практику типологію і структуру компетентісно орієнтованих уроків мовлення задля формування в учнів початкових класів лексичної компетентності; *визначено* критерії, показники, рівні сформованості лексичної компетентності учнів початкових класів; *подальшого розвитку набули* теоретико-прикладні аспекти методики навчання елементів лексикології в лінгводидактиці початкової школи.

Практична цінність дослідження полягає в розробленні, науковому обґрунтуванні й експериментальній перевірці цілісної методичної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови; у створенні й перевірці під час дослідного навчання комплексу дидактичних засобів: схеми методичного “формуляра” тексту, рівневої системи вправ для формування лексичної компетентності учнів початкових класів; робочих зошитів, дидактичного матеріалу, тестів. Матеріали дослідження можуть бути використані в освітньому процесі середніх закладів освіти та вищих закладів освіти під час викладання мовознавчих та лінгводидактичних дисциплін, проведенні спецкурсів, спецсеминарів, педагогічних практик, а також у процесі підготовки підручників, методичних посібників з української для учнів початкових класів.

Достовірність результатів дослідження забезпечена науково-методичним обґрунтуванням вихідних положень, що спираються на сучасні досягнення дидактики, психології, психолінгвістики, лінгвістики, лінгводидактики; ефективним використанням теоретичних, емпіричних і статистичних методів, що відповідали

предмету, меті й завданням дослідження; впровадженням розробленої методичної системи формування лексичної компетентності учнів початкових класів у практику навчання української мови учнів початкових класів різних регіонів України; позитивною динамікою результатів експериментального навчання; апробацією матеріалів дослідження на міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференціях, семінарах та круглих столах.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі: Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів №1 імені В. Короленка Рівненської міської ради (довідка № 151 від 21.09.2017 р.); Рівненського навчально-виховного комплексу № 2 “Школа – Ліцей” Рівненської міської ради (довідка № 452 від 17.10.2017р.); Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів №3 Рівненської міської ради (довідка № 182 від 18.10.2017р.); Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 4 Рівненської міської ради (довідка № 16 від 18.10.2017р.); Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 5 імені О.О. Борисенка Рівненської міської ради (довідка № 240 від 12.10.2017 р.); Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 6 Рівненської міської ради (довідка № 199 від 18.10.2017р.); Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 10 Рівненської міської ради (довідка № 415 від 13.10.2017р.); Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 13 Рівненської міської ради (довідка № 405 від 18.10.2017р.); Рівненської спеціалізованої школи I-III ступенів № 15 Рівненської міської ради (довідка № 196 від 11.10.2017 р.); Рівненського навчально-виховного комплексу “Загальноосвітня школа I-III ступенів №19” Рівненської міської ради (довідка № 268 від 17.10.2017р.); Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 24 Рівненської міської ради (довідка № 255 від 21.09.2017р.); навчально-виховного комплексу “Загальноосвітня школа I-III ступенів – спеціалізована спортивна школа” №26 Рівненської міської ради (довідка №164 від 17.10.2017 р.); Рівненської загальноосвітньої школи I-III ступенів №27 Рівненської міської ради (довідка № 364 від 12.10.2017р.); Рівненської гуманітарної гімназії Рівненської міської ради (довідка № 381 від 17.10.2017р.); Харківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 10 Харківської міської ради (довідка № 968 від 19.10.2017р.); КЗ “Харківської спеціалізованої школи I ступеня № 33 Харківської міської ради” (довідка № 676 від 03.11.2017р.); Харківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 56 Харківської міської ради (довідка № 730 від 30.10.2017р.); Харківського ліцею № 141 Харківської міської ради (довідка № 825 від 16.10.2017р.); Івано-Франківської загальноосвітньої школи I-III ступенів №28 (довідка № 02-03/422 від 01.11.2017р.); Івківської загальноосвітньої школи I-III ступенів Прилуцької районної ради Чернігівської області (довідка № 56 від 30.10.2017р.); Богданівської загальноосвітньої школи I-III ступенів імені Григорія Ващенка Прилуцької районної ради Чернігівської області (довідка № 121 від 30.10.2017р.); Дідівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Прилуцької

районної ради Чернігівської області (довідка № 314 від 30.10.2017р.); Дубовогаївської загальноосвітньої школи I-III ступенів Прилуцької районної ради Чернігівської області (довідка № 102 від 18.10.2017р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення наукового дослідження висвітлено в доповідях і повідомленнях на наукових, науково-практичних конференціях і конгресах різних рівнів: XVIII *Міжнародній* науковій конференції “Мова і культура” імені Сергія Бураго (м. Київ 20-23 червня 2008р.); XIX *Міжнародній* науковій конференції “Мова і культура” імені Сергія Бураго (м. Київ 22-25 червня 2009 р.); XX *Міжнародній* науковій конференції “Мова і культура” імені Сергія Бураго (м. Київ 21-24 червня 2010 р.); XXI *Міжнародній* науковій конференції “Мова і культура” імені Сергія Бураго (м. Київ 20-23 червня 2011 р.); XXII *Міжнародній* науковій конференції “Мова і культура” імені Сергія Бураго (м. Київ 21-24 травня 2012 р.); XXIII *Міжнародній* науковій конференції “Мова і культура” імені Сергія Бураго (м. Київ 26-29 червня 2013 р.); XXIV *Міжнародній* науковій конференції “Мова і культура” імені Сергія Бураго (м. Київ 20-23 червня 2014 р.); 8th International Scientific Conference Science and Society 2015. The collection includes 8th International Scientific Conference Science and Society by SCIEURO (London, 24-29 November 2015); XXV *Міжнародній* науковій конференції “Мова і культура” імені Сергія Бураго (м. Київ 22-25 червня 2015 р.); XXVI *Міжнародній* науковій конференції “Мова і культура” імені Сергія Бураго (м. Київ 20-23 червня 2016 р.); 9th International Scientific Conference Science and Society 2016. The collection includes 9th International Scientific Conference Science and Society by SCIEURO (London, 24-30 August 2016); V *Міжнародній* науково-практичній конференції: “Професійна підготовка вчителя початкової школи: актуальні проблеми філології та лінгводидактики” (3 червня 2016 року, м. Луцьк); I *Міжнародній* науково-практичній конференції: педагогіка і психологія на тему “Нетрадиційні підходи до формування комунікативно-креативних умінь і навичок молодших школярів” (31 жовтня 2016 р., м. Запоріжжя); *Міжнародній* науково-практичній конференції “Актуальні проблеми педагогіки та психології” (5 квітня 2017 року, м. Херсон); *Всеукраїнській* науково-практичній конференції “Актуальні проблеми шкільної та вишівської лінгводидактики: реалії та перспективи. Доробок наукової школи М.І. Пентилюк” (м. Херсон, 4-6 травня 2011 р.); *Всеукраїнській* науково-практичній конференції “Лінгвістика й лінгводидактика: здобутки і перспективи розвитку” (6-9 березня 2011 року, м. Одеса); *Всеукраїнській* науково-практичній конференції “Пріоритети філологічної освіти” (27 жовтня 2016 року, м. Рівне); IV *Всеукраїнській* науковій конференції “Фундаментальні та прикладні дослідження у сучасній науці” (30 жовтня 2016 року, м. Харків); I *Всеукраїнській* науково-практичній конференції “Компетентнісно орієнтовані педагогічні технології у початковій освіті” (14 березня 2017 року, м. Рівне); III *Всеукраїнській* науково-практичній конференції “Актуальні проблеми в системі

освіти: загальноосвітній навчальний заклад – доуніверситетська підготовка – вищий навчальний заклад” (м. Київ, 27 квітня 2017 р.).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено в 41 науковій праці, із них — 1 монографія (одноосібно), 3 навчально-методичні посібники, 26 статей в наукових журналах і збірниках наукових праць, 4 із них – у міжнародних виданнях, 15 публікацій апробаційного характеру.

Результати захищеної у 2008 році дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02 – теорія та методика навчання української мови з теми “Розвиток образного мовлення молодших школярів у процесі навчання української мови” в тексті докторської дисертації не використано (ДК № 5327).

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел, що містить 517 найменувань, із них іноземною мовою – 15. Загальний обсяг дисертації становить 403 сторінки (із них 364 сторінки основного тексту). Робота містить 15 таблиць, 7 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено його мету й завдання, об’єкт і предмет, концепцію, провідну ідею, гіпотезу; сформульовано наукову новизну і практичну значущість, методи дослідження; наведено відомості про апробацію і достовірність, упровадження основних результатів.

У першому розділі – **“Теоретичні основи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів”** – описано сутнісні характеристики базових понять роботи, обґрунтовано психологічні чинники та психолінгвістичні засади формування лексичної компетентності в учнів початкових класів, розкрито методичну стратегію формування лексичної компетентності в учнів початкових класів відповідно до концепції розвивального навчання.

У результаті теоретичного осмислення наявних підходів до розуміння поняття “лексична компетентність” зроблено висновок, що поняття *лексична компетентність учнів початкових класів* значно ширше, ніж поняття *знання, уміння та навички з лексики*, оскільки зосереджує спрямованість особистості (мотивацію, ціннісні орієнтири, особистісні якості та ін.) на здатність долати стереотипи, передбачати мовленнєві ситуації, гнучкість мислення, враховує характер мовленнєвої діяльності – самостійність, цілеспрямованість, вольові якості. Лексична компетентність учнів початкових класів є однією з інтегративних якостей особистості учня, яка створює можливість досягати оптимального мовленнєвого результату.

У роботі поняття *“лексична компетентність учнів початкових класів”* розглядаємо як здатність особистості *швидко і якісно оперувати не словами, а*

семантичними полями, зі складу яких мовець обирає потрібне слово, словосполучення, щоб точно висловити власну думку в спілкуванні з опорою на граматичну структуру мови (макроструктуру мови); як процес навчання засобів мови і формування механізмів використання їх у мовленнєвій діяльності (говоріння, письмо, аудіювання, читання) з метою спілкування. Лексична компетентність учнів складається із лексичної здатності (діяльності), яка містить мотиваційний, когнітивний, практичний й рефлексійно-поведінковий компоненти.

Узагальнення теоретичних напрацювань з означеної проблеми дало змогу з'ясувати, що лексична компетентність – це внутрішня мовленнєва підготовка людини до комунікативної діяльності, відповідно лексичну і комунікативну компетентність визначено як взаємопов'язані і взаємозалежні; лексична компетентність також взаємопов'язана із соціокультурною, що сприяє кращому розумінню соціокультурного контексту літературного твору, допомагає організувати спілкування, позитивно впливати на поведінку суб'єктів спілкування.

Під *формуванням лексичної компетентності учнів початкових класів* розуміємо взаємопов'язану організацію мотиваційного, когнітивного, практичного і рефлексійно-поведінкового компонентів лексичної діяльності на основі вивчення номінативних і комунікативних одиниць мови у взаємозв'язку форми, значення і функції. *Методична система формування лексичної компетентності учнів початкових класів* ґрунтується на взаємозв'язку лексико-словотвірної і лексико-граматичної роботи з опорою на відповідний запас слів у межах вікового періоду, а також урахуванні принципів наступності та перспективності у формуванні лексичної компетентності між початковою і середньою ланками шкільної освіти. У роботі методичну систему формування лексичної компетентності учнів початкових класів потлумачено як сукупність компонентів – мети, змісту, методів, засобів та форм організації навчально-виховної діяльності, а також взаємозв'язків між означеними компонентами.

Вивчення мовознавчих студій засвідчило, що лексика становить комунікативний фонд мови; лексема – середовище функціонування звуків і морфем, виразник граматичних категорій. Доцільне використання слова сприяє реалізації комунікативної мети мовця, що зумовлює посилення уваги до вироблення вмінь доцільного слововживання, використання лексичного багатства мови. Для учнів початкових класів винятково важливим є врахування лексичного значення слова, що забезпечує правильне використання його у словосполученні, реченні, тексті.

На основі аналізу психолінгвістичних моделей породження мовленнєвого висловлення та вчення про слово, словосполучення, речення, складне синтаксичне ціле, у розділі встановлено, що відповідно до таких функцій мови, як комунікативна і номінативна, основними дидактичними одиницями навчання учнів початкових класів є *слово* і *словосполучення* (номінативні), *речення* і *текст* (комунікативні); розвиток швидкості і якості оперування семантичними полями відбувається

ефективно за умови створення цілісної методичної системи формування лексичної компетентності учнів початкових класів, яка враховує закономірності й особливості лексико-граматичної будови мовлення учня.

Проблема моделювання процесу породження мовлення в лінгвістиці, психолінгвістиці, психології є предметом наукових пошуків багатьох учених (О. Леонт'єв, М. Жинкин, Т. Рябова, С. Кацнельсон, О. Лурія, І. Зимня), у працях яких розвинено ідеї Л. Виготського про механізми мовлення. У психолінгвістичних дослідженнях (С. Шаумян, П. Соболева, Д. Уорт, Г. Каррі, Б. Норман, Ю. Красиков та ін.) констатовано наявність жорсткої структури породження смислових одиниць та функціонування сховища семантичної інформації у свідомості людини, стійких семантичних одиниць у механізмі породження мовлення, що спричинило введення в методичний контекст поняття *“лексико-граматична будова мовлення”* замість багатослівного *“лексичний запас і граматична будова мовлення”* як складника цілісної методичної системи формування лексичної компетентності учнів початкових класів. Доцільність об'єднання означених понять у пропонованій системі зумовлена тим, що формування лексико-граматичної будови мовлення, як і процеси породження мовлення – семантизація і граматиалізація, смислоутворення і формоутворення – в освітньому процесі формуються в органічній єдності. Методично важливим напрямом формування лексичної компетентності учня є не лише збагачення словника дитини, а й збагачення лексико-граматичної будови мовлення загалом.

Студіювання праць психолінгвістів (О. Леонт'єва, М. Жинкина, Т. Ахутиної, О. Шахнаровича, Ю. Красикова та ін.) дало змогу визначити, що основою формування лексичної компетентності учнів початкових класів слугують одиниці мови, які забезпечують породження висловлення і є смислоутворювальними одиницями мовлення. З'ясовано, що учнів початкових класів доцільно навчати не лише вербально виражати поданий смисловий зміст, а й генерувати його, що зумовлює в межах методичної системи реалізацію прийомів письменництва – породження задуму та втілення цього задуму в тексті. Акцентовано, що формувати лексичну компетентність учнів початкових класів необхідно на творах оригінальних текстів – казок, історій, оскільки в учнів початкових класів основною психічною структурою, яка породжує смисл, є уява, фантазія. Цей вік є сензитивним для розвитку творчої уяви. Формувати лексичну компетентність писемного монологічного мовлення учнів початкових класів можливо лише за умови творчого навчання з домінуванням продуктивних методів, оскільки ті відношення, які функціонують в умовах репродуктивного навчання (імітація, наслідування моделей), дидактично не виправдовуються. Такі види мовленнєвої діяльності, як переказ і твір, що переважають у традиційному навчанні, не сприяють формуванню всіх операцій щодо породження мовлення (зокрема, дій щодо породження задуму і змісту тексту).

Репродуктивні види діяльності не забезпечують достатньої мотивації для мовленнєвої діяльності учнів.

Ураховуючи положення О. Леонтєва щодо провідних функцій свідомості особистості, встановлено, що формування лексичної компетентності учнів початкових класів може бути ефективним за умови організації двох основних видів діяльності – діяльності щодо формування мовленнєвого задуму та діяльності щодо втілення цього задуму в тексті. Теоретичні узагальнення ідей Л. Виготського про особливість значення слова у формуванні мислення учнів уможливили висновок, що основним напрямом формування лексичної компетентності в учнів початкових класів, є робота над словом у єдності його значення (лексичного і граматичного), форми і функції. Аналіз концепції розвивального навчання (Л. Занкова, Д. Ельконіна, В. Давидова та ін.) дав змогу з'ясувати, що формування лексичної компетентності учнів початкових класів доцільно спрямовувати на роботу з номінативними і комунікативними одиницями мови – словом, словосполученням, реченням, текстом. У пропонованій методичній системі акцентовано на ролі слова як вихідній сходинці формування мовлення і на ролі текстів як продукту процесу породження мовлення.

У дослідженні враховано здобутки лінгводидактів із проблеми реалізації сучасних підходів до формування лексичної компетентності учнів (В. Бадер, З. Бакум, Н. Богданець-Білокаленко, М. Вашуленко, Н. Гавриш, Н. Голуб, О. Горошкіна, М. Греб, Т. Донченко, С. Караман, О. Кучерук, Л. Мамчур, В. Мельничайко, І. Нагрибельна, С. Омельчук, М. Пентилюк, І. Хом'як, С. Яворська та ін.). Доведено, що органічне поєднання компетентнісного, системного, семантичного, комунікативного, особистісно-діяльнісного, технологічного підходів уможливорює оптимізацію принципів, методів, форм, засобів формування лексичної компетентності в учнів початкових класів.

З'ясовано, що методична стратегія формування лексичної компетентності на комунікативній основі потребує розвитку лексико-граматичної будови мовлення учнів початкових класів з урахуванням сучасних поглядів на структуру мовленнєвого акту, на виокремлення тих його етапів, які зумовлені, з одного боку, смислом усього висловлення загалом, а з іншого, – зумовлюють значення слів, із яких будується висловлення. Механізм переходу думки в слово і реалізації всього задуму за допомогою слова, його конкретного значення в контексті і наштовхує на пошуки формування лексичної компетентності саме у сфері смислових, смислоутворювальних одиниць мовлення – слова і тексту.

У другому розділі – **“Науковий аналіз методики лексичного розвитку учнів початкових класів”** – проаналізовано теоретико-експериментальні здобутки дослідників у царині лексичного розвитку учнів початкових класів, розкрито лінгводидактичні закономірності і принципи формування лексичної компетентності

в учнів початкових класів, окреслено проблему термінологічної номінації окремих видів лексичних помилок учнів початкових класів.

Аналіз праць дослідників проблеми (Ф. Бацевич, А. Вежбицька, Ю. Караулов, В. Кононенко, О. Кубрякова, Л. Мацько, О. Селіванова та ін.) дав змогу виокремити *комунікативно-діяльнісний та риторичний напрями* в методиці розвитку мовлення учнів початкових класів. З'ясовано, що *риторичний напрям* актуалізує посилення уваги до розвитку усного мовлення, зв'язку навчання із формуванням загальнолюдських моральних цінностей (Т. Ладиженська, М. Львов); *комунікативно-діяльнісний напрям* пов'язаний із виявленням закономірностей мови як засобу людського спілкування. У межах комунікативно-діялісного напрямку виокремлено різні підходи до організації навчання, з-поміж яких домінують *функційно-семантичний, структурно-семантичний та системний*.

Функційно-семантичний підхід до вивчення одиниць мови передбачає організацію роботи над мовленнєвими взірцями шляхом сприймання й аналізу їх, а також породження мовленнєвих висловлень, тобто синтезу мовлення з опорою на виявлені закономірності мови. У методиці навчання української мови в початкових класах практичну реалізацію цього підходу висвітлено в дослідженні словотворчої роботи як одного із засобів збагачення лексичного запасу молодших школярів (Т. Потоцька).

Структурно-семантичний підхід до навчання української мови в початкових класах передбачає врахування системної будови мови, що охоплює синтагматичний, парадигматичний, ієрархічний та асоціативно-дериваційний рівні, тобто навчання мови здійснюється від тексту до речення, від речення до словосполучення, від словосполучення до слова (В. Науменко).

Системний підхід до навчання мови є важливим методологічним засобом наукового пізнання мови, що уможливорює використання принципу системності як мисленнєвої технології, на основі якого розроблено методіку формування лексичних понять в учнів початкових класів, зокрема збагачення словникового запасу молодших школярів синонімами (К. Пономарьова); фразеологізмами як засобом формування культури спілкування молодших школярів (Л. Соловець).

У процесі аналізу теоретико-експериментальних здобутків установлено, що рівні сформованості лексичної компетентності в учнів початкових класів залежать від ефективної організації роботи над словом, в основі якої лежить усвідомлення учнями його лексичного і граматичного значень.

У розділі проаналізовано взаємозв'язок закономірностей вивчення української мови та лінгводидактичних принципів навчання, їхній вплив на процес формування лексичної компетентності учнів початкових класів. Виявлено, що ефективність формування лексичної компетентності в учнів початкових класів залежить від: збагачення словникового запасу; розуміння учнем лексичних і граматичних значень мовних одиниць; розвитку в учня сприйнятливості до виразності мовлення, відчуття

мови (мовного чуття) як здатності запам'ятовувати норми вживання мовних одиниць у мовленні; засвоєння писемного мовлення, зумовленого розвитком усного мовлення; темпу лексичного збагачення мовлення, який прискорюється в результаті творчої мовленнєвої діяльності учня.

Аналіз теоретичних досліджень та практики шкільного навчання дав змогу окреслити принципи навчання, покладені в основу експериментальної цілісної методичної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів: єдності вивчення одиниць мови і навчання мовлення; градаційності; цілісності процесу формування лексико-граматичної будови мовлення учнів; опори на алгоритми породження та сприймання мовлення у процесі формування мовленнєвих умінь і розвитку мовної здібності; взаємозв'язку розвитку фонетичної, лексичної, граматичної сторін мовлення і навчання одиниць мови в єдності значення, форми і функції; зіставлення та диференціації одиниць мови у процесі мовленнєвого вибору.

У роботі обґрунтовано специфічний принцип формування лексичної компетентності в учнів початкових класів – *градаційності*, що найбільше відповідає одній із закономірностей мовленнєвого розвитку учнів – зоні актуального і зоні найближчого розвитку учнів (за Л. Виготським), які створюють малу і велику перспективи в системі формування лексичної компетентності учня за умови врахування градації між зоною найближчого і зоною актуального розвитку учня у змісті навчання, доборі методів і прийомів, врахування вікових можливостей учнів, рівнів розвиненості їхнього мовлення, етапу навчання.

З'ясовано, що принцип градаційності передбачає структурування змісту й дидактичного матеріалу за темами з орієнтацією на різні етапи навчання, з поступовим нарощуванням обсягу лінгвістичної інформації, передбаченої певною темою, та ускладненням її характеру і форм презентування. Упровадження принципу градаційності зумовило необхідність опису класифікації методів і прийомів тлумачення лексичного матеріалу на засадах градаційності, до якої віднесено *оносемасіологічний і семантичний методи тлумачення*. *Оносемасіологічний метод* передбачає звернення до зовнішньомовних реалій і містить такі прийоми: *наочний* (демонстрування предмета або його зображення), *контекстуальний* (звернення до тексту, з якого зрозуміло значення слова). Означений метод передбачає не лише вербальне пояснення слів, а й використання аудіовізуальних засобів. *Семантичний метод* тлумачення слів містить такі прийоми 1) синонімізація й антонімізація (зіставлення незнайомого слова з уже відомими учням синонімом або антонімом); 2) логічне визначення (використання гіпероніму); 3) прийом словесного опису; 4) структурно-семантичний прийом, що охоплює: а) звернення до мотивувального слова (тлумачення похідного слова за допомогою твірного, на основі семантичної мотивації); б) звернення до етимології слова – етимологічний прийом. (Див. рис.1).

Рис. 1. Класифікація методів та прийомів тлумачення слів на засадах градаційності

Аналіз теоретичних джерел засвідчив, що важливим чинником формування лексичної компетентності в учнів початкових класів є організація роботи із запобігання мовленнєвих помилок. У дослідженні мовленнєві помилки й недоліки учнів початкових класів на основі класифікацій лексичних помилок було розподілено на три групи: 1) ненормативні значення слів (семантичні помилки); 2) ненормативна сполучуваність слів; 3) тавтологічні помилки і повтори. Крім того, у науковий обіг уведено особливий тип лексичних помилок, пов'язаний із недостатнім знанням учнями лексичного значення слова, – орфонімічні помилки: неправильне слововживання, пов'язане з незнанням точного значення слова, використання слова в невластивому для нього значенні, невідповідність ужитого слова тому поняттю, яке ним позначене в контексті і змісті усього висловлення загалом (*старий ветеран, пам'ятний сувенір*).

Установлено, що робота, спрямована на запобігання помилок, в основі яких є сплутування близьких за значенням і / або за формою слів, повинна будуватися з урахуванням принципу диференціації суміжних явищ мови; здатність до диференціації, зіставлення, розмежування мовних і мовленнєвих явищ також є необхідною умовою формування лексичної компетентності в учнів початкових класів.

У третьому розділі – **“Методична система формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови”** –

описано структуру методичної системи формування лексичної компетентності, обґрунтовано типологію вправ для формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови, розроблено систему вправ першого, другого, третього, четвертого методичних рівнів градаційності.

У роботі встановлено, що цілісна методична система формування лексичної компетентності в учнів відображає концептуальний, змістово-процесуальний та змістово-професійний компоненти, які висвітлюють зміст навчального матеріалу, методи і форми навчання; методи і форми педагогічної діяльності вчителя; залежність успішності функціонування і відтворення спроектованої методичної системи від рівня педагогічної майстерності вчителя. Елементи структури методичної системи, з одного боку, є постійними, незмінними, оскільки не змінюються закономірності та логіка процесу навчання, а з іншого, – структура в середині кожного компонента може змінюватися залежно від змісту навчального матеріалу і його мети, завдань, соціального замовлення.

Цілісну методичну систему формування лексичної компетентності в учнів початкових класів у роботі представлено як сукупність її найважливіших компонентів – мети, змісту, методів, засобів і форм організації навчально-виховної діяльності, а також взаємозв'язків між компонентами.

Мета формування лексичної компетентності в учнів початкових класів та обґрунтовані вимоги до мовних знань і мовленнєвих умінь учнів, окреслені мовленнєвознавчі поняття покладено в основу змісту навчання, що відображено в експериментальній програмі. Уведення до експериментальної програми елементарних мовленнєвознавчих понять є необхідним мінімумом знань, на основі яких будується робота з формування лексичної компетентності в учнів початкових класів. Перенесення останнім часом методичних акцентів із навчання мови на навчання мовлення у відповідь на соціальне замовлення та орієнтування на актуальні мовленнєві потреби учнів початкових класів зумовлюють необхідність створення спеціальної мовленнєвої програми, що має комунікативну, соціально-мовленнєву спрямованість.

Пропонована методична система ґрунтується на таких принципах формування лексичної компетентності в учнів початкових класів, як: принцип єдності вивчення одиниць мови і навчання мовлення; принцип градаційності; принцип цілісності процесу формування лексико-граматичної будови мовлення учнів (формування лексичного запасу і граматичної будови мовлення в єдності і взаємозв'язку); принцип опори на алгоритми породження і сприймання мовлення в процесі формування мовленнєвих умінь і розвитку мовних здібностей учнів; принцип взаємозв'язку в розвитку фонетичної, лексичної, граматичної сторін мовлення і навчання одиниць мови в єдності значення, форми і функції; принцип зіставлення і диференціації одиниць мови в процесі мовленнєвого вибору.

Одним із найважливіших компонентів цілісної методичної системи є *методи навчання*. Узагальнену типологію методів та прийомів формування лексичної компетентності в учнів початкових класів, що належать до пропонованої методичної системи, подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Методи і прийоми формування лексичної компетентності учнів

Методи				
Рецептивний	Репродуктивний		Продуктивний	
	Повний	Неповний	Дослідницький (евристичний)	Творчий
Прийоми				
Розповідь учителя	Усний та письмовий переказ тексту		Проблемний виклад знань	Твір за поданою темою та планом
Бесіда	Складання словосполучень і речень		Евристична бесіда	Добір текстів на одну тему, але різних стилів або типів
Читання правил та пам'яток	Робота з деформованим реченням або текстом		Самостійне тлумачення значення слів	Стилізація (створення тексту на аналогічну тему, але іншого стилю або типу мовлення)
Читання словникової статті	Добір та вставляння слів за смислом		Словникове малювання	Складання казок (за В. Проплом, за Д. Родарі, біном фантазії)
Спостереження над мовою і мовленням (демонстрування текстів-зразків)	Аналіз слова, тексту за алгоритмом (пам'яткою)		Визначення теми, основної думки, аналіз тексту	Складання загадок, історій за прислів'ям і таке ін.
Показ алгоритму породження і сприйняття текстів	Добір синонімів, антонімів і таке ін. моделювання		Складання плану, добір заголовка для тексту, добір матеріалу	Складання продовження відомої казки

У запропонованій методичній системі формування лексичної компетентності в учнів початкових класів виокремлено три типи методів: *рецептивний* – використовується для формування мовленнєвознавчих понять, знань про мовлення та способи мовленнєвої діяльності; *репродуктивний* – спрямований на оволодіння учнями алгоритмами породження та сприймання мовлення, використовується для формування мовленнєвих умінь і навичок; *продуктивний* – забезпечує розвиток умінь у мовленнєвій діяльності та творчих мовленнєвих здібностей учнів. Означені методи як складники єдиного процесу формування лексичної компетентності в учнів початкових класів, що утворюють цілісну методичну систему, взаємодіють між собою в процесі навчання, є взаємозв'язаними і взаємозалежними. Щоправда, попри умовні межі між ними, кожен метод зберігає свою специфіку, зумовлюючи особливу діяльність учителя й учнів.

У процесі аналізу наявних типологій мовленнєвих вправ з'ясовано, що існує об'єктивна потреба в розробленні спеціальних вправ для формування лексичної компетентності учнів початкових класів. Обґрунтовано, що створювати систему вправ доцільно за принципом градаційності, оскільки послідовність вправ має відображати поетапне ускладнення навчального матеріалу.

Відповідно до принципу градаційності виокремлено чотири методичні рівні роботи над одиницями мови. Вправи *першого методичного рівня* передбачають засвоєння лексичних одиниць в єдності значення і форми, зокрема, у процесі формування словникового запасу учнів зумовлюють цілеспрямовану роботу над лексичним значенням слова. *Вправи другого рівня* пов'язані із засвоєнням учнями початкових класів зв'язків між одиницями мови, відтак словникова робота спрямована вже на поглиблене вивчення слова в його лексичних зв'язках і відношеннях, оволодіння його парадигматикою та синтагматикою. Вправи *третього рівня* спрямовані на усвідомлення учнями початкових класів єдності значення, форми і функції засвоєних мовних одиниць у мовленні, передусім у сприйманні текстів; проведення роботи з культури мовлення. *Вправи четвертого методичного рівня* мають за основу виконання творчих завдань, коли учні створюють власні висловлення, виявляючи творчі мовні здібності, що є індикатором лексичної компетентності у використанні української мови.

З урахуванням завдань кожного з окреслених рівнів методичної роботи в розділі виокремлено чотири *рівні методичної градації вправ*: 1) за типом завдань, які розв'язуються учнями в процесі вивчення слова та тексту; 2) за ступенем складності завдань і дидактичного матеріалу; 3) за обсягом дидактичного матеріалу; 4) за методами і прийомами їхнього презентування.

У межах кожного з рівнів вибудовано ієрархію вправ, спрямованих на формування лексичної компетентності учнів початкових класів: *пропедевтичні, ілюстративні, на закріплення, повторювально-узагальнювальні, творчі*.

У четвертому розділі – **“Форми і засоби формування лексичної компетентності в учнів початкових класів”** – розроблено типологію уроків формування лексичної компетентності, охарактеризовано засоби формування лексичної компетентності в учнів початкових класів, описано перебіг і результати констатувального етапу педагогічного експерименту.

Результати аналізу чинної навчальної програми з української мови, що орієнтує на формування в учнів початкових класів ключових компетентностей – *комунікативної, соціокультурної і вміння вчитися* – актуалізують потребу в розробленні спеціальних уроків, спрямованих на формування ключових компетентностей. Відповідно в розділі визначено й обґрунтовано основні типи компетентісно орієнтованих уроків мовлення дидактико-мовленнєвотворчого спрямування, що відрізняються від традиційних цілеспрямованою роботою над основними видами мовленнєвої діяльності – слуханням, говорінням, читанням, письмом.

Установлено, що формування лексичної компетентності в учнів початкових класів зумовлює використання завдань, спрямованих на збагачення лексичного запасу і граматичної будови мовлення учнів, роботу над культурою мовлення (засвоєння мовних норм), що має цілеспрямовано проводитись на спеціальних компетентісно орієнтованих уроках мовлення, мета яких, на відміну від традиційних, значно розширюється, оскільки передбачає: збагачення словникового запасу і граматичної будови мовлення учнів; навчання вибору мовних засобів, адекватних змісту та стилю висловлення, мовленнєвій ситуації; навчання мовних норм і формування стійких умінь дотримуватись їх; удосконалення і розвиток мовленнєвої діяльності учнів, тобто процесів породження і сприймання мовлення на всіх рівнях мови – фонетичному, лексичному, морфологічному і синтаксичному; вироблення комунікативних якостей довшеного мовлення.

Компетентісно орієнтований урок мовлення має багато спільних ознак з уроком риторики, проте є й відмінні: на уроках, спрямованих на формування лексичної компетентності в учнів початкових класів, залучають їх не лише до рецептивних видів мовленнєвої діяльності (робота над текстом, сприймання мовлення), а й до продуктивних, оскільки учні створюють власні висловлення в усній і писемній формах. Крім того, на означених уроках планують цілеспрямовану, систематичну, не лише “аспектну”, роботу над збагаченням словникового запасу та граматичної будови мовлення учнів, а й акцентують увагу на формуванні культури мовлення і культури спілкування учнів. Відтак завдання компетентісно орієнтованих уроків мовлення ширші, ніж завдання уроків риторики. Компетентісно орієнтований урок мовлення, реалізуючи традиційну триєдину мету – навчання, виховання і розвитку учнів, надає уроку практичного спрямування, залучаючи учнів до різних видів мовленнєвої діяльності, стимулюючи індивідуальну мовотворчість.

Специфіка уроку, спрямованого на формування лексичної компетентності в учнів початкових класів (компетентнісно орієнтованого уроку мовлення), полягає у взаємопов'язаній організації *мотиваційного, когнітивного, практичного, рефлексійно-поведінкового* видів лексичної діяльності, виокремлених в результаті кореляції зі складниками *ключових* компетентностей. Особливості компетентнісно орієнтованих уроків виявляються в меті, змісті, типології, оптимальному поєднанні методів і прийомів навчання. Основною метою компетентнісно орієнтованого уроку мовлення є збагачення словникового запасу й удосконалення граматичного ладу мовлення учнів; навчання мовних норм та дотримання їх у мовленні; формування навичок культури мовлення і спілкування; розвиток основних видів мовленнєвої діяльності (слухання, говоріння, читання, письмо); розвиток мислення та формування процесів розумової діяльності (аналізу і синтезу, абстрагування й узагальнення) засобами мови; ознайомлення з основними мовленнєвознавчими поняттями як теоретичною основою навчання мови і розвитку мовлення. Прикметною ознакою пропонованих уроків є й спосіб засвоєння учнями знань – переважно евристичний, дослідницький. Нові знання відкриваються учнями самостійно, у процесі спостережень за мовленням (взірцевими текстами). Правильно організоване спостереження формує в учнів загальнонавчальні вміння – аналізувати, порівнювати, робити висновки, сприяє розвитку мислення.

На компетентнісно орієнтованому уроці мовлення, порівняно з традиційним уроком української мови, змінено характер взаємодії вчителя й учня. Роль учителя полягає в управлінні пізнавальною й мовленнєвою діяльністю учня, в організації спільного пошуку та розв'язання пізнавальних завдань, у створенні мовленнєвих ситуацій з високим розвивальним потенціалом; учні є суб'єктами різноманітних видів мовленнєвої діяльності у межах змодельованих учителем мовленнєвих ситуацій.

Структура уроку узгоджена з метою і змістом навчальних завдань та мовленнєвих ситуацій і містить такі складники: введення в мовленнєву ситуацію та забезпечення мотивації мовлення; визначення навчального завдання, пошук способів і алгоритмів його розв'язання; організація навчальної мовленнєвої діяльності для сприймання чи породження висловлення в усній або писемній формах; контроль та аналіз із подальшим коригуванням створених висловлень і текстів; висновки й узагальнення про результати навчальної діяльності на уроці.

На основі класифікації уроків залежно від дидактичних цілей, запропонованої В. Онищуком, розроблено *типологію компетентнісно орієнтованих уроків мовлення в початкових класах*: урок пояснення навчального матеріалу (комбінований урок); урок закріплення матеріалу і формування ключових компетентностей; урок повторення матеріалу на комунікативній основі; урок узагальнення матеріалу і вдосконалення вмінь правильно і доречно користуватися новою лексикою; урок перевірки мовних знань і вмінь організовувати мовленнєву

діяльність; урок роботи над помилками (в усному і писемному мовленні). Компетентнісно орієнтовані уроки мовлення розподілено на: *компетентнісно орієнтовані уроки усного і писемного діалогічного мовлення*, які диференційовано на уроки продукування усних діалогічних висловлень та уроки продукування письмових діалогічних висловлень (за формою мовлення); *компетентнісно орієнтовані уроки усного і писемного монологічного мовлення*, що розподілено на уроки продукування усного і письмового переказу й уроки продукування усного і письмового твору

Тип і стиль мовлення, передбачені чинною програмою, стали доміантою в процесі розподілу уроків продукування усного і письмового переказу, з-поміж яких виокремлено: уроки продукування переказів розповідних текстів; уроки продукування переказів текстів-описів (уроки продукування наукового тексту-опису та уроки продукування художнього тексту-опису); уроки продукування переказів текстів міркувань. Уроки продукування усного і письмового твору розподілено на: уроки продукування твору-розповіді; уроки продукування твору-опису (уроки продукування творів наукового опису та уроки продукування творів художнього опису); уроки продукування твору-міркування. (Див. рисунок 2).

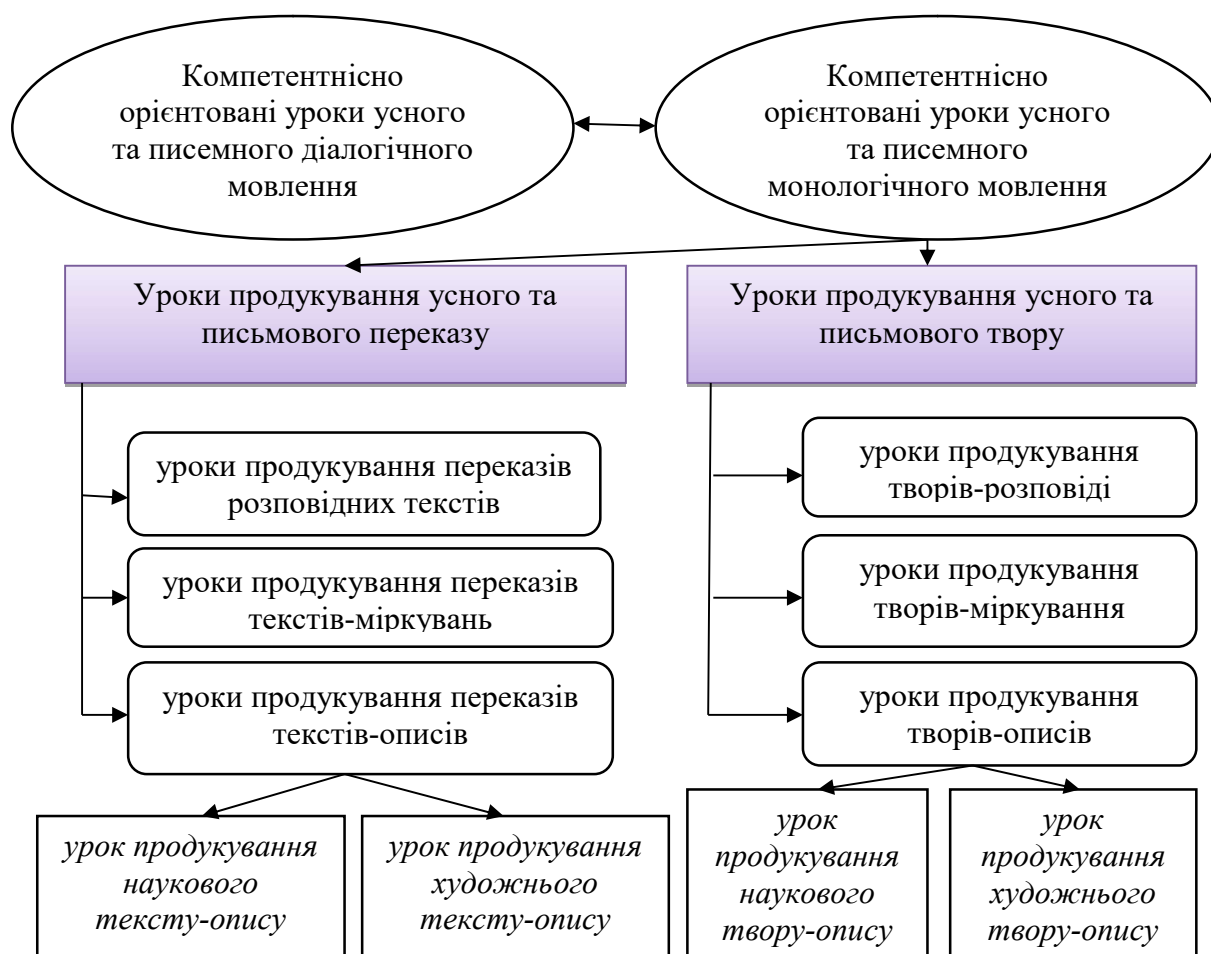

Рис. 2. Типологія компетентнісно орієнтованих уроків мовлення

У роботі обґрунтовано доцільність створення спеціальних засобів навчання – текстотеки з методичними “формулярами” текстів для вчителя, серію компетентнісно орієнтованих робочих зошитів “Скарбничка рідного слова” (2 клас), “Скарбничка рідного слова” (3 клас), “Скарбничка рідного слова” (4 клас). З’ясовано, що текстотека з методичними формулярами текстів допомагають вчителю цілеспрямовано працювати над словом і текстом у процесі формування лексичної компетентності в учнів початкових класів. Опис формуляра в загальних рисах збігається з алгоритмом аналізу тексту, який у вигляді пам’яток подається учням у робочих зошитах.

Логіка теоретико-експериментального дослідження зумовила проведення констатувального етапу педагогічного експерименту для виявлення стартового рівня сформованості лексичної компетентності учнів початкових класів у десяти школах м. Рівного, чотирьох школах м. Харкова та трьох школах Прилуцького району Чернігівської області.

За допомогою тестування було визначено рівень знань і сформованих на їх основі вмінь роботи з такими мовними одиницями, як слово (тест 1), речення (тест 2), текст (тест 3). Констатувальний зріз за тестом 1 “Слово” виявив, що учням складно виконувати завдання, яким передбачено пошук слів, ужитих у переносному значенні, але легко виконувати завдання, у яких потрібно було до цих слів дібрати близькі за значенням (синоніми) і протилежні за значенням (антоніми). Найбільше утруднень викликало в учнів запитання “Скільки значень може мати слово? Підкресліть найбільш точну відповідь”. Результати констатувального зрізу за тестом 2 “Речення” засвідчили, що твердження “речення не може складатися з одного слова” більшість учнів початкових класів вважає правильним. Цей тест загалом виявив значну кількість неправильних відповідей. Найкраще учні засвоюють такі ознаки речення (зовнішні): “перше слово в реченні пишемо з великої літери” і “в кінці речення ставиться крапка, знак запитання або знак оклику”. На запитання “Чим відрізняється речення від тексту?” дали правильну відповідь “Текст складається з декількох речень” лише 60 % учнів; а неправильний варіант відповіді “Текст великий, а речення мале” обрали 40 % учнів. Констатувальний зріз за тестом 3 “Текст” виявив, що у завданні, яке передбачало прочитати групу речень і відповісти, чи є вони текстом, пояснивши, чому, більшість учнів відповіли, що подані речення не є текстом, оскільки вони не пов’язані між собою за змістом (83%). 7% учнів відповіли, що речення не є текстом, але не пояснили чому, 6% учнів визначили це текстом, 4% відповіли, що це лише речення.

Із завданням записати номери речень у такій послідовності, щоб вийшов текст, упоралися 57% учнів; правильно дібрали заголовок до тексту 87% учнів. Загалом виявлено низький рівень знань учнів про основні мовленнєвознавчі поняття *слово*,

речення, текст; недостатній рівень сформованості мовленнєвих умінь і усвідомленої діяльності у вирішенні мовленнєвих завдань.

Зведені дані констатувального етапу для порівняння результатів у контрольних та експериментальних класах наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

Порівняльні результати констатувального тестування в контрольних і експериментальних класах

	Експериментальні класи	Контрольні класи
Середній коефіцієнт успішності, K_y	0,39	0,40
К-ть учнів, які дали більше половини правильних відповідей за тестами(у%)	25%	35%

На констатувальному етапі було здійснено аналіз рівнів сформованості лексичної компетентності учнів початкових класів за розробленою матрицею тексту. Було виявлено низький рівень сформованості лексичної компетентності учнів початкових класів (K_y нижче 0,5). Результати анкетування вчителів початкових класів засвідчили, що вони мають труднощі у формуванні лексичної компетентності учнів початкових класів і відчують потребу в чітких методичних настановах, що й підтверджує необхідність розроблення цілісної методичної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів.

У п'ятому розділі – **“Результати експериментальної перевірки цілісної методичної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів”** – визначено мету і зміст експериментального навчання, описано зміст і структуру експериментальної програми, висвітлено організацію педагогічного експерименту та його результати.

Мета експерименту полягала в перевірці ефективності розробленої цілісної методичної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів, у якій ураховано здобутки сучасної лінгвістики, психолінгвістики, дидактики й лінгводидактики; побудованої на засадах принципу градаційності. Дослідно-експериментальне навчання передбачало поетапне впровадження цілісної методичної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови: I етап – *рецептивно-репродуктивний*, II етап – *продуктивний*, III етап – *евристичний*, IV етап – *творчий*. (Див. рис. 3).

Програму експериментально-дослідного навчання було побудовано таким чином, що мовленнєвознавчі поняття – “мовлення”, “види мовлення”, “текст”, “типи текстів” та ін. – в освітній процес початкової школи уводилися поступово. Теоретичні відомості про означені поняття заклали підвалини для підвищення рівня сформованості лексичної компетентності учнів початкових класів.

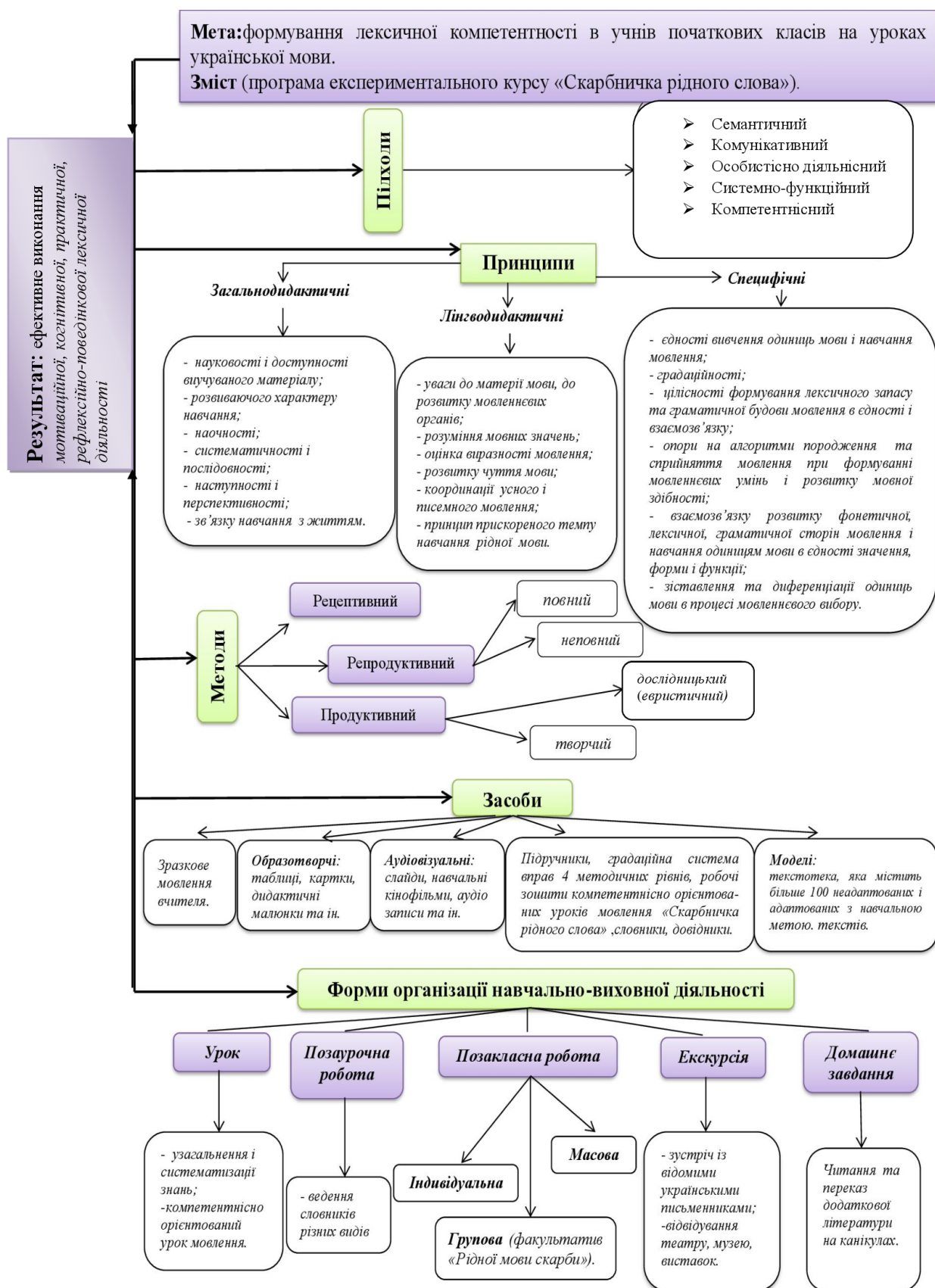

Рис. 3. Структура цілісної методичної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів.

Цілісну методичну систему формування лексичної компетентності учнів початкових класів було реалізовано в процесі експериментально-дослідного навчання в школах м. Рівного, м. Івано-Франківська, м. Харкова та школах Прилуцького району Чернігівської області. Загалом дослідним навчанням було охоплено понад 725 учнів початкових класів.

Програмою експериментально-дослідної роботи на *першому – рецептивно-репродуктивному* – етапі навчання було передбачено впровадження лексико-семантичних вправ паралельно з вивченням основного граматичного програмового матеріалу з української мови. Результатом словникової роботи на означеному етапі стало практичне оволодіння учнями простими системними зв'язками слів (парадигматичними і синтагматичними).

На *другому – продуктивному* – етапі було передбачено засвоєння учнями наявних зв'язків між одиницями мови, відтак словникова робота спрямовувалася вже на поглиблене вивчення слова в його лексичних зв'язках і відношеннях, оволодіння його парадигматикою та синтагматикою. У процесі другого етапу було реалізовано комунікативний і системно-функційний підходи до навчання української мови і формування лексико-граматичної будови мовлення учнів. Робота над словом відбувалася в тісному взаємозв'язку з роботою над іншими одиницями мови – словосполученням, реченням, текстом. Саме робота над текстом дала змогу учням усвідомити роль слова в мовленні, опанувати номінативні та комунікативні одиниці мови в єдності їхнього значення, форми та функції.

Третій – евристичний – етап експериментально-дослідної роботи став етапом формування не лише правильного, а й досконалого мовлення учнів початкових класів, оскільки було зміщено акценти в практичний контекст роботи з культури мовлення (орфонімічній роботі). Значну увагу приділено роботі над одиницями мови, засобами виразності та образним мовленням.

Четвертий – творчий – етап був спрямований на розвиток творчих мовленнєвих здібностей учнів початкових класів, формування в них умінь і навичок продуктивного характеру, оволодіння такими якостями мовлення, як змістовність, логічність, точність, багатство, доцільність, виразність, чистота, правильність.

Для визначення рівнів сформованості лексичної компетентності учнів початкових класів на всіх етапах педагогічного експерименту, а також для подальшого статистично коректного аналізу їх було розроблено діагностувальний інструментарій: програму статистичного оцінювання результатів, тести і матрицю текстів.

Тести охоплювали кілька серій завдань, умовно названих “Слово” (тест 1), “Речення” (тест 2), “Текст” (тест 3). Кожен із тестів передбачав визначення рівня сформованості лексичної компетентності учнів шляхом перевірки знань, сформованості умінь, навичок, ставлення до слова, речення, тексту.

Для підсумкового тестування було розроблено тест 4, за яким комплексно визначалися й оцінювалися всі зазначені вище знання, вміння, навички за обраними критеріями, як-от: *лексичний запас, граматична будова, цілісність і зв'язність мовлення*; було розроблено на основі поетапного аналізу учнівських творів (за серією запитань і ключів до них) *матрицю тексту*, апробовану впродовж трьох років експериментальної роботи.

У процесі експериментально-дослідного навчання класи було поділено на контрольні й експериментальні. У контрольних класах не було введено спеціального компетентнісно орієнтованого уроку, проводилася лише аспектна робота з формування лексичної компетентності учнів початкових класів у процесі вивчення матеріалу з граматики та правопису з частковим використанням матеріалів розробленої методичної системи.

В експериментальних класах спеціальне навчання здійснювалося за розробленою програмою з використанням усіх компонентів методичної системи, зокрема з уведенням спеціального компетентнісно орієнтованого уроку мовлення. Подальша експертна перевірка ефективності запропонованої системи здійснювалась не лише нами в межах підсумкових зрізів, а й незалежними експертами органів державного управління освіти в Україні.

Статистичні результати засвідчують ефективність упровадження цілісної методичної системи формування лексичної компетентності учнів початкових класів. (Див. таблицю 3).

Таблиця 3

Рівні сформованості лексичної компетентності учнів на основі знань, умінь, навичок та ставлень щодо слова, речення, тексту

	Тест 1 “Слово”	Тест 2 “Речення”	Тест 3 “Текст”
Коефіцієнт успішності $K_{\text{усп.}}$	0,8	0,7	0,7

У процесі підсумкового етапу експерименту проводилося не лише тестування, яке виявляло рівень сформованості лексичної компетентності, а й аналізувалася динаміка формування лексичної компетентності за матрицею текстів учнівських творів за трьома критеріями – *рівень тексту, лексичний рівень і граматичний рівень*. Порівняння проводилось в усіх класах – експериментальних і контрольних. Порівняльні результати рівня сформованості лексичної компетентності учнів початкових класів за названими критеріями подано в таблиці 4.

Порівняння результатів підсумкового етапу експерименту в експериментальних класах зі спеціальним навчанням і результатів контрольних класів засвідчує, що в учнів контрольних класів середній рівень сформованості лексичної компетентності ($K_{\text{усп.}} = 0,69$) значно нижчий, ніж в учнів експериментальних класів ($K_{\text{усп.}} = 0,84$), учнів класів із аспектним навчанням ($K_{\text{усп.}} = 0,72$), охоплених експериментом, під час якого було впроваджено цілісну методичну систему формування лексичної компетентності учнів початкових класів.

Таблиця 4

Рівні сформованості лексичної компетентності в експериментальних і контрольних класах (за матрицею текстів)

	Рівень тексту, $K_{\text{усп.}}$	Лексичний рівень, $K_{\text{усп.}}$	Грама-тичний рівень, $K_{\text{усп.}}$	Загальний рівень(середнє арифметичне)
Експериментальний клас (спеціальне навчання) констатувальний зріз	0,77	0,23	0,75	0,58
Експериментальний клас(спеціальне навчання), підсумковий зріз	0,92	0,70	0,91	0,84
Експериментальний клас (аспектне навчання) констатувальний зріз	0,62	0,58	0,86	0,69
Експериментальний клас (аспектне навчання), підсумковий зріз	0,72	0,57	0,88	0,72
Контрольний клас, підсумковий зріз	0,70	0,53	0,83	0,69

Найбільш значне зростання рівня сформованості лексичної компетентності виявилось в учнів експериментальних класів зі спеціальним навчанням: від $K_{\text{усп.}} = 0,58$ до $K_{\text{усп.}} = 0,84$ (+0,26). При цьому динаміка текстових показників мовлення – +0,15; динаміка граматичних показників – +0,16; найбільш помітною виявилася динаміка лексичних показників – +0,47. В експериментальних класах з аспектним навчанням така динаміка непомітна. Середній рівень сформованості лексичної компетентності збільшився з $K_{\text{усп.}} = 0,69$ до $K_{\text{усп.}} = 0,72$ (динаміка +0,03), що для статистики не є значущим. Це свідчить про те, що аспектне навчання не дає таких високих результатів, як спеціально організоване експериментальне.

Оскільки система вправ чотирьох рівнів градаційності виявилася найбільш ефективним засобом для оптимізації системи формування лексичної компетентності учнів початкових класів, було розроблено систему вправ, а потім проаналізовано їх в аспекті ступеня наростання складності для учнів і підраховано коефіцієнт успішності виконання цих завдань. Підсумки статистичного опрацювання даних наведено в таблиці 5.

Таблиця 5

**Середній бал виконання завдань підвищеної складності
за системою вправ чотирьох рівнів градаційності
на прикладі 3-го класу**

	Виконали всі завдання	Виконали 50% і більше завдань	Виконали менше 50% завдань	Не виконали завдання	$K_{\text{усп}}$
Кількість учнів, які виконали завдання, в %	61%	14%	10%	15%	85%

З наведеної таблиці видно, що 74 % учнів (60% + 14%) виконали більше половини завдань, тобто коефіцієнт їхньої успішності вище 0,5, що свідчить про високий рівень сформованості лексичної компетентності. Із завданнями підвищеної складності впорались 85 % учнів, що відповідає високому рівню сформованості лексичної компетентності учнів початкових класів.

Отже, результати експериментального навчання підтвердили ефективність розробленої цілісної методичної системи формування лексичної компетентності учнів початкових класів.

ВИСНОВКИ

У дисертації розроблено й експериментально перевірено ефективність цілісної методичної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів, а також умови її реалізації у практиці навчання на уроках української мови.

1. У науковому дослідженні з'ясовано сутність базових понять дослідження, висвітлено позиції науковців. Виявлено неоднозначність наукових поглядів у тлумаченні змісту понять. У роботі *лексичну компетентність учнів початкових класів* потлумачено як здатність особистості *швидко і якісно* оперувати не словами, а семантичними полями, зі складу яких мовець обирає потрібне слово, словосполучення, щоб точно висловити власну думку в спілкуванні з опорою на

граматичну структуру мови (макроструктуру мови); як процес навчання засобів мови і формування механізмів використання їх у мовленнєвій діяльності (говоріння, письмо, аудіювання і читання) з метою спілкування. Лексична компетентність складається із лексичної здатності (діяльності), яка містить мотиваційний, когнітивний, практичний й рефлексійно-поведінковий компоненти. *Формування лексичної компетентності учнів початкових класів* визначено як взаємопов'язану організацію мотиваційного, когнітивного, практичного і рефлексійно-поведінкового компонентів лексичної діяльності на основі вивчення номінативних і комунікативних одиниць мови в їхньому взаємозв'язку форми, значення і функції. *Методичну систему формування лексичної компетентності учнів початкових класів* обґрунтовано як сукупність компонентів – мети, змісту, методів, засобів та форм організації навчально-виховної діяльності, а також взаємозв'язків між означеними компонентами.

2. Вивчення психологічної й педагогічної літератури дозволило з'ясувати, що формування лексичної компетентності в учнів початкових класів ґрунтується на положеннях теорії поетапного формування розумових дій, теорії мовленнєвої діяльності з опорою на алгоритми породження мовлення, теорії формування узагальнених понять за концепцією розвивального навчання В.Давидова. Цілеспрямоване формування лексичної компетентності в учнів початкових класів в умовах цілісної методичної системи навчання, якою передбачено засвоєння основних смислоутворювальних одиниць мовлення (слово, словосполучення, речення, текст) і робота над основними мовленнєвознавчими поняттями, забезпечує не лише вдосконалення лексико-граматичної будови мовлення учнів початкових класів, а й розвиток здатності користуватися мовленням, застосовувати його в різноманітних життєвих ситуаціях.

3. Узагальнення наукових підходів до обґрунтування лінгводидактичних засад формування лексичної компетентності в учнів початкових класів дало змогу виокремити низку принципів, які базуються на закономірностях засвоєння мовлення та концепції розвивального навчання. Лінгводидактичними та специфічними принципами формування лексичної компетентності в учнів початкових класів визначено: принцип єдності вивчення мови і навчання мовлення; принцип градаційності; принцип формування лексичного запасу і граматичної будови мовлення в єдності і взаємозв'язках; принцип взаємозв'язку розвитку фонетичного, лексичного, граматичного боку мовлення і навчання мовних одиниць в єдності їхнього значення, форми і функції; принцип зіставлення і диференціації мовних одиниць у процесі мовленнєвого вибору.

4. Визначено, що формування лексичної компетентності в учнів початкових класів доцільно здійснювати за спеціальною програмою на основі розробленої системи вправ з опорою на означені принципи навчання. Відповідно до принципу градаційності виокремлено чотири методичні рівні роботи над одиницями мови.

Вправи *першого методичного рівня* передбачають засвоєння лексичних одиниць в єдності значення і форми, зокрема, у процесі формування словникового запасу учнів зумовлюють цілеспрямовану роботу над лексичним значенням слова. *Вправи другого рівня* передбачають засвоєння учнями початкових класів зв'язків між одиницями мови, відтак словникова робота спрямована вже на поглиблене вивчення слова в його лексичних зв'язках і відношеннях, оволодіння його парадигматикою та синтагматикою. *Вправи третього рівня* передбачають усвідомлення учнями початкових класів єдності значення, форми і функції засвоєних мовних одиниць у мовленні, передусім у сприйманні текстів; проведення роботи з культури мовлення. *Вправи четвертого методичного рівня* передбачають виконання творчих завдань, коли учні створюють власні висловлення, виявляючи творчі мовні здібності, що є індикатором лексичної компетентності у використанні української мови. З урахуванням завдань кожного з окреслених рівнів методичної роботи виокремлено чотири *рівні методичної градації вправ*: 1) за типом завдань, які розв'язуються учнями в процесі вивчення слова та тексту; 2) за ступенем складності завдань і дидактичного матеріалу; 3) за обсягом дидактичного матеріалу; 4) за методами і прийомами їхнього презентування. У межах кожного з рівнів вибудовано ієрархію вправ, спрямованих на формування лексичної компетентності учнів початкових класів: *пропедевтичні, ілюстративні, на закріплення, повторювально-узагальнювальні, творчі*. Така рівнева градаційна система вправ сприяє успішному формуванню лексичної компетентності в учнів початкових класів і стає ефективним засобом реалізації вимог державного стандарту.

5. Реалізація методичної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів оптимально можлива не лише в межах традиційних уроків української мови, у зв'язку з навчанням граматики і правопису, а й на спеціальних компетентнісно орієнтованих уроках мовлення, що характеризуються особливостями мети, змісту, технології навчання, а також взаємодії вчителя й учнів. Компетентнісно орієнтовані уроки мовлення розподілено на: *компетентнісно орієнтовані уроки усного і писемного діалогічного мовлення*, які диференційовано на уроки продукування усних діалогічних висловлень та уроки продукування письмових діалогічних висловлень (за формою мовлення); *компетентнісно орієнтовані уроки усного і писемного монологічного мовлення*, що розподілено на уроки продукування усного і письмового переказу й уроки продукування усного і письмового твору. Тип і стиль мовлення, передбачені чинною програмою, стали домінантою в процесі розподілу уроків продукування усного і письмового переказу, з-поміж яких виокремлено: уроки продукування переказів розповідних текстів; уроки продукування переказів текстів-описів (уроки продукування наукового тексту-опису та уроки продукування художнього тексту-опису); уроки продукування переказів текстів міркувань. Уроки продукування усного і письмового твору розподілено на: уроки продукування твору-розповіді; уроки продукування

твору-опису (уроки продукування творів наукового опису та уроки продукування творів художнього опису); уроки продукування твору-міркування. Обґрунтована в роботі типологія компетентнісно орієнтованих уроків мовлення, спрямованих на формування лексичної компетентності в учнів початкових класів, уможливила реалізацію на практиці обґрунтованих мети, змісту і принципів навчання за допомогою адекватних методів і прийомів.

6. Для з'ясування рівнів сформованості лексичної компетентності в учнів початкових класів було визначено критерії, за якими аналізувалася динаміка формування лексичної компетентності на основі матриці текстів учнівських творів за трьома критеріями – *рівень тексту, лексичний рівень і граматичний рівень*. Для проведення зрізів знань і вмінь учнів на констатувальному і підсумковому етапах педагогічного експерименту, а також для подальшого статистично коректного аналізу їх було розроблено програму статистичного оцінювання результатів “Педстатистика”, тести і матрицю текстів, яка складається на основі поетапного аналізу учнівських творів (за серією запитань і ключів до них).

7. Ефективність запропонованої цілісної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів підтверджено динамікою позитивних змін. Найбільш значне зростання рівня сформованості лексичної компетентності виявилось в учнів експериментальних класів зі спеціальним навчанням: від $K_{\text{усп.}} = 0,58$ до $K_{\text{усп.}} = 0,84 (+0,26)$. При цьому динаміка текстових показників мовлення – $+0,15$; динаміка граматичних показників – $+0,16$; найбільш помітною виявилася динаміка лексичних показників – $+0,47$. В експериментальних класах з аспектним навчанням така динаміка непомітна. Середній рівень сформованості лексичної компетентності збільшився з $K_{\text{усп.}} = 0,69$ до $K_{\text{усп.}} = 0,72$ (динаміка $+0,03$), що для статистики не є значущим. Це свідчить про те, що аспектне навчання не дає таких високих результатів, як спеціально організоване експериментальне.

Результати експериментального навчання підтвердили ефективність розробленої цілісної методичної системи формування лексичної компетентності учнів початкових класів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів, пов'язаних із формуванням лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови. У процесі наукового пошуку визначено нові проблемні позиції, що потребують подальшого вивчення, зокрема: дослідження проблем сприймання і розуміння мовлення учнями початкових класів; удосконалення класифікації мовленнєвих помилок учнів у галузі початкової лінгводидактики; розроблення питань розвитку творчих здібностей учнів початкових класів засобами української мови; розроблення навчальних посібників компетентнісно орієнтованого типу для початкової й основної школи.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Монографії

1. Сіранчук Н.М. Формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови: Монографія. Київ: «Центр учбової літератури», 2017. 288 с.

Навчальні посібники

2. Сіранчук Н.М. Зошит компетентісно орієнтованих уроків мовлення 2 клас. Київ: «Центр учбової літератури», 2017. 60 с.

3. Сіранчук Н.М. Сіранчук Н.М. Зошит компетентісно орієнтованих уроків мовлення 3 клас. Київ: «Центр учбової літератури», 2017. 60 с.

4. Сіранчук Н. М. Сіранчук Н.М. Зошит компетентісно орієнтованих уроків мовлення 4 клас. Київ: «Центр учбової літератури», 2017. 60 с.

Публікації у фахових виданнях України

5. Сіранчук Н.М. Образномовленнєва дискусія як метод розвитку мовлення у до букварний період навчання грамоти. *Проблеми сучасного підручника: збірник наукових праць*. Київ: Педагогічна думка, 2008. Вип. 8. С. 458 – 464.

6. Сіранчук Н.М. Художній текст як засіб розвитку образного мовлення молодших школярів. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2009. Вип. 52. С. 126 – 130.

7. Сіранчук Н.М. Розвиток образного мовлення молодших школярів у процесі навчання української мови. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон: ХДУ, 2011. Вип. 59. С. 133 – 137.

8. Сіранчук Н.М. Робота над метафоричністю та фразеологією образного мовлення молодших школярів. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Педагогічні науки*. Житомир, 2013. Вип. 6 (72). С. 185 – 191.

9. Сіранчук Н.М. Психологічні та психолінгвістичні основи розвитку мовленнєвих творчих здібностей у молодших школярів. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. Житомир, 2014. Вип. 5 (77). С.112 – 116.

10. Сіранчук Н.М. Вчення Л.С. Виготського про мислення та мовлення – одна із психологічних стратегій лексичного розвитку учнів. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2014. Вип. 66. С. 184 – 187.

11. Сіранчук Н.М. Лексична компетентність молодшого школяра у сучасній початковій освіті. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. Житомир, 2015. Вип. 1 (79). С.129 – 133.

12. Сіранчук Н.М. Формування лексичної компетентності молодших школярів у руслі концепції розвивального навчання. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Педагогічні науки : збірник наукових праць*. Глухів, 2015. Вип. 28. С.150 – 156.

13. Сіранчук Н.М. Процес формування лексичної компетентності молодшого школяра у структурі теорії мовленнєвої діяльності. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. Житомир, 2015. Вип. 4 (82). С.72 – 76.

14. Сіранчук Н.М. Обґрунтування створення методичної системи формування лексичної компетентності молодшого школяра шляхом аналізу існуючих методичних систем розвитку мовлення. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2015. Вип. LXVIII. С. 90 – 95.

15. Сіранчук Н.М. Процес формування лексичної компетентності молодших школярів на основі моделей породження мовленнєвого висловлювання. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2015. Вип. 4 (51). С. 169 – 175.

16. Сіранчук Н.М. Формування лексичної компетентності молодшого школяра засобами словотворчої роботи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Тернопіль, 2015. Вип. 3. С. 52 – 58.

17. Сіранчук Н.М. Основні принципи формування лексичної компетентності молодшого школяра. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2016. Вип. 3 (54). С. 222 – 227.

18. Сіранчук Н.М. Типологія уроків спрямованих на формування лексичної компетентності молодшого школяра – компетентнісно орієнтованих уроків мовлення. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2016. Вип. № 4 (55). С. 48 – 52.

19. Сіранчук Н.М. Формування лексичної компетентності молодшого школяра засобом словотворчих вправ. *Початкова школа*, 2016. № 02 (560). С.4 – 8.

20. Сіранчук Н.М. Проблема термінологічної номінації окремих видів лексичних помилок. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 156. С. 95 – 100.

21. Сіранчук Н.М. Методична система формування лексичної компетентності молодшого школяра на уроках української мови як інноваційна педагогічна технологія. *Науковий вісник Миколаївського національного*

університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки: збірник наукових праць. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. Вип. № 2 (57). С. 461 – 465.

22. Сіранчук Н.М. Лінгводидактичні принципи формування лексичної компетентності молодшого школяра. *Початкова школа*, 2017. № 1(571). С.47 – 49.

Публікації в міжнародних виданнях

23. Siranchuk N. The main term and psychological definition of junior schoolchildren's speaking and creative abilities. *Harvard Journal of Fundamental and Applied Studies*, Cambridge, 2015, no.1. (7), pp.288 – 294. (Great Britain)

24. Сіранчук Н.М. Формування лексичної компетентності молодшого школяра шляхом використання слова в різних контекстах. *Збірник наукових праць : Педагогіка. Пріоритети розвитку науки / Pedagogika. Priorytetowe obszary nauki*. Закопане \ Zakopane, 29. 11. 2015 - 30. 11. 2015. С. 37 – 44. (Polska)

25. Siranchuk N. Psychological definition of junior schoolchildren's speaking and creative abilities in lexical competence. *Science and Society. Scieuro*. 2015, no.11, pp.146 – 152. (Great Britain)

26. Siranchuk N. Psycholinguistic bases of formation of junior pupils' lexical competence. *Science and Society. Scieuro*. 2016, no.2, pp. 120 – 130. (Great Britain)

Опубліковані праці апробаційного характеру

27. Сіранчук Н.М. Образномовленнєва дискусія як метод розвитку зв'язного мовлення молодших школярів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Філологічні науки: збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. Вип. 15. С. 317 – 319.

28. Сіранчук Н.М. Лінгводидактичне спрямування технологій розвитку образного мовлення в молодших школярів. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Рівне, 2008. Вип. 39. С. 84 – 88.

29. Сіранчук Н.М. Розвиток лексичних умінь молодших школярів у процесі навчання української мови. *Мова і культура. (Науковий журнал)*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. Вип. 11. Т. X (122). С. 350 – 357.

30. Сіранчук Н.М. Розвиток образного мовлення молодших школярів у процесі вивчення дієслова в 3 класі. *Нова педагогічна думка*. Рівне, 2009. – №3. – С. 57 – 61.

31. Сіранчук Н.М. Градаційна система вправ у процесі формування лексичної компетентності. *Мова і культура. (Науковий журнал)*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2016. Вип. 19. С. 161 – 167.

32. Сіранчук Н.М. Принцип градаційності – методичний принцип формування лексичної компетентності учнів початкової школи. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Рівне: РДГУ, 2017. Вип. 15 (58). С. 11 – 14.

33. Сіранчук Н.М. Класифікація мовленнєвих помилок і недоліків у методиці навчання української мови. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2017. Вип. 68. С. 160 – 165.

34. Сіранчук Н.М. Принцип градуальності як методичний принцип формування лексичної компетентності. *Мова і культура. (Науковий журнал)*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. IV (189). С. 297—304.

Опубліковані праці, що додатково відображають наукові результати дисертації

35. Сіранчук Н.М. Трансформація як прийом розвитку образного мовлення молодших школярів. *Мова і культура. (Науковий журнал)*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. Вип. 10. Т. VII (107). С. 287 – 291.

36. Сіранчук Н.М. До проблеми особливостей лексичного запасу молодшого школяра в творенні тексту. *Мова і культура. (Науковий журнал)*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. Вип. 12. Т. II (127). С. 350 – 354.

37. Сіранчук Н.М. Діагностика використання слова в різних контекстах. *Мова і культура. (Науковий журнал)*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2010. Вип. 13. Т. VI (142). С. 402 – 407.

38. Сіранчук Н.М. Різномасштабне обґрунтування сутності образного мовлення. *Мова і культура. (Науковий журнал)*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. Вип. 14. Т. VI (152). С. 61 – 65.

39. Сіранчук Н.М. Різномасштабне обґрунтування сутності лексичної роботи в початковій школі. *Мова і культура. (Науковий журнал)*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2012. Вип. 15. Т. II (156). С. 105 – 109.

40. Сіранчук Н.М. Формування лексичної компетентності молодшого школяра в творенні тексту. *Мова і культура. (Науковий журнал)*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2014. Вип. 17. Т. VII (175). С.525 – 529.

41. Сіранчук Н.М. Моделі породження мовленнєвого висловлювання (тексту) та їхній лексичний аспект. *Наукове періодичне видання. Науковий вісник*

АНОТАЦІЯ

Сіранчук Н. М. Формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02 “Теорія та методика навчання (українська мова)”. – Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2018.

Робота присвячена обґрунтуванню теоретико-методичних засад та розробленню цілісної методичної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів.

У дослідженні *обґрунтовано* теоретико-методичні засади й *розроблено* цілісну методичну систему формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови; *розкрито й уточнено* сутність базових понять дослідження “*лексична компетентність учнів початкових класів*”, “*формування лексичної компетентності учнів початкових класів*”, “*цілісна методична система формування лексичної компетентності учнів початкових класів*”; *визначено* психологічні чинники та психолінгвістичні засади формування лексичної компетентності учнів початкових класів на уроках української мови; *з’ясовано* лінгводидактичні закономірності й принципи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів; *встановлено*, що провідним методичним принципом формування лексичної компетентності в учнів початкових класів є принцип градаційності; *створено* рівневу систему вправ для формування лексичної компетентності учнів початкових класів; *запропоновано і впроваджено* в практику типологію і структуру компетентісно орієнтованих уроків мовлення задля формування в учнів початкових класів лексичної компетентності; *визначено* критерії, показники, рівні сформованості лексичної компетентності учнів початкових класів; *подальшого розвитку набули* теоретико-прикладні аспекти методики навчання елементів лексикології в лінгводидактиці початкової школи.

Доведено ефективність цілісної методичної системи формування лексичної компетентності в учнів початкових класів як сукупності мети, змісту, методів, засобів і форм організації навчально-виховної діяльності, а також взаємозв’язків між компонентами.

Ключові слова: лексична компетентність учнів початкових класів, формування лексичної компетентності учнів початкових класів, цілісна методична система формування лексичної компетентності учнів початкових класів, компетентісно орієнтовані уроки мовлення, методи тлумачення слів, система вправ за рівнями методичної градації.

АННОТАЦІЯ

Сиранчук Н. Н. Формирование лексической компетентности учащихся начальных классов на уроках украинского языка. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения (украинский язык). – Киевский университет имени Бориса Гринченко МОН Украины. – Киев, 2017.

В диссертации “Формирование лексической компетентности учащихся начальных классов на уроках украинского языка” выявлены психолого-педагогические, психолингвистические и методические предпосылки решения важных вопросов формирования лексической компетентности учащихся начальных классов; обоснованы принципы речевого развития учеников, predetermined закономерностями усвоения родного языка, положениями концепции развивающего обучения украинского языка; проанализировано современное состояние речи учеников начальных классов, выявлены их уровни развития лексической компетентности; разработана экспериментальная программа, отобран дидактичный материал, обоснована система упражнений, типология компетентностно ориентированных уроков по формированию лексической компетентности; созданы специальные методические средства обучения – экспериментальные учебные пособия для учеников, методические рекомендации к ним и текстотеки с методическими “формулярами” текстов для учителя; созданы диагностические средства для анализа речи учащихся и экспериментальной проверки результативности методической системы; осуществлена статистическая и методическая интерпретация результатов экспериментальных данных.

Развивающий и воспитательный потенциал предложенной методической системы формирования лексической компетентности обеспечивает не только формирование речевых знаний и умений учеников начальных классов, их коммуникативной компетентности, языковой способности, но и развитие творческих способностей и моральных качеств детской личности.

Ключевые слова: лексическая компетентность учащихся начальных классов, формирование лексической компетентности учащихся начальных классов, целостная методическая система формирования лексической компетентности учащихся начальных классов, компетентно ориентированные уроки речи, методы толкования слов, система упражнений по уровням методической градации.

ABSTRACT

Siranchuk N. The formation of the lexical competence of junior pupils at lessons of the Ukrainian language. – Qualifying research work as a manuscript.

Thesis for a degree Doctor of Pedagogical Sciences, speciality 13.00.02 “Theory and methods of teaching (the Ukrainian language)”. – Borys Grinchenko Kyiv University, Ministry of Education and Science of Ukraine. Kyiv, 2017.

In dissertation of “The formation of the lexical competence of junior pupils at lessons of the Ukrainian language” was educating psychological, pedagogical, psycholinguistic and methodical pre-conditions decision of important questions of forming for the junior schoolchildren of lexical competence. The Thesis was justified principles of speech development of pupils, which was predefining for mastering of the native language according to conception of developing studies of Ukrainian. In a manuscript was analyzing the modern state of junior pupils’ speech and was educating their levels of development of lexical competence. In dissertation was working out the experimental program of studies, was selecting didactics material, was educating the system of exercises and typology of competency-oriented the lessons of Ukrainian speech. There were creating the special methodical means of studies – experimental activity books, teacher’s guides to the activity books and selection of material for preparation of readers; were creating diagnostic means for the analysis of pupils’ speech and experimental verification of effectiveness of the methodical system; were carrying out statistical and methodical interpretation of results of experimental studies.

We mean formation of the lexical competence of junior pupils – that correct organization of motivational, cognitive, practical, reflexive lexical activity, which are based on rules and peculiarities of grammatical structure of language, using of the sufficient number words supply within the limits of age-old period, adequate using of lexemes, appropriate using of expressive means – expressions of figurativeness, proverbs, epithets, idioms.

The scientific novelty of researches is approving according to what was creating for the first time a comprehensive methodological system formation of the lexical competence of junior pupils at lessons of the Ukrainian language, scientific justification and clarified principles and methods of speech development of pupils, found that basic methodological principle formation of the lexical competence junior pupils is graduation. This principle is about for structuring content of teaching and didactics material according to established themes and focused at the different stages of learning. This principle invokes a gradual expanding and increasingly complex linguistic information to established themes. A multilevel gradual an exercise system that promotes development lexical fund and grammatical structure and the relationship between them was creating. New didactic support materials were chosen and structured an according to methodological principles and criteria. The typology and structure of competency-oriented the lessons of Ukrainian speech were introduced in education in practice. Comprehension and analysis of text of the

specimen were main activity in experimental learning. A result of learning was produced own spoken and written utterances.

The criteria for determine to skill levels of the lexical competence of junior pupils were defined. They used to analyze the development of formation of the lexical competence according to matrix for pupil's texts. These criteria are quality of the text, quality of the lexical fund, quality of the grammar. In order to carry out the tests on the pupil's level of knowledge and skills in the pedagogical troubleshoot and in the resulting experiment as well as for statistical the correct analysis of experimental data the Program for evaluating the results "Pedagogical Statistics" was introduced. The tests and matrix for pupil's texts what follow for the gradual examination pupil's spoken and written utterances had created.

The formative and educational potential of the proposed methodological system provides not only formation of language skills and linguistic knowledge for junior pupils, their communication competence, language ability, but also development of their creative abilities, high moral standing and personal integrity.

Key words: the lexical competence of junior pupils, the formation of the lexical competence of junior pupils, the comprehensive methodological system formation of the lexical competence of junior pupils, competency-oriented the lessons of speech, the methods for interpretation of words, the methodological multilevel gradual an exercise system.